

TAAL EN EXPRESSIE

BE-TAAL-INGSBALANS VAN EEN STROOMLEIDER

Jan Meilof

Dit stuk is geen huiswerk. U hoeft 't niet te onthouden. We komen er straks in stroom 4 niet expliciet op terug. Onze stroom wordt in hoofdzaak een doestroom. Waar we uit zullen komen hangt vooral van de deelnemers af. Dit lijkt een vrijblijvende vaagheid, maar is het niet. De medewerkers van de Akademie voor Expressie verstaan hun vak!

Niet iedereen van de Akademie voor Expressie staat achter wat ik geschreven heb. Maar het geeft informatie over hoe er gedacht kan worden. En misschien helpt het u om voor uzelf eens de balans op te maken.

I Taal is wel/geen werkelijkheid

U kent misschien de passage in De Pest van Camus, waarin de ambtenaar Grand het begin van een roman voorleest over 'een slanke amazone, gezeten op een prachtige vos, rijdend door het bos van Boulogne'. Hij varieert die beginregel eindeloos, maar komt niet verder met z'n roman. Waarom niet? Omdat Grand wil dat er een amazone door het Bois de Boulogne rijdt! Maar het blijven woorden. Grand kan wel woorden besturen, maar geen paard. In zijn prachtige boek De Woorden schrijft Sartre hoe hij als kind de illusie had de dingen levend in de val van de zinnen te lokken. 'Als ik de woorden maar op een listige wijze rangschikte, moest het ding in de lettertekens verstrikt raken en dan had ik het ...'. Maar het bleef een illusie.

Remco Campert zegt in 'Een vergeefs gedicht': Zoals je loopt ... zal geen regel ooit lopen, zoals je praat ... zal geen pen ooit praten, zoals je zwijgt ... zal geen poëzie ooit zwijgen.

Taal is nu eenmaal geen werkelijkheid. Het woord sigaret kun je niet oproken. Natuurlijk kent u ook de passage in Voer voor Psychologen van Mulisch: 'Hoe een verhaal maandenlang stokte omdat ik iemand een kamer niet kon binnenkrijgen. Wat lijkt eenvoudiger dan te schrijven - Hij kwam binnen en ging in de lila stoel zitten -. Maar daarmee gebeurt het niet, daarmee is alleen beweerd dat het gebeurt. Men kan zoveel beweren. Op een dag ging hij naar binnen'.

Voor Mulisch ligt de zaak dus anders dan voor Grand. Je moet niet beweren dat iets gebeurt. Het moet op een ogenblik in het verhaal gebeuren. En ja hoor: 'Op een dag ging hij naar binnen'. 't Is werkelijkheid geworden.

Aan de mededeling "'t Is werkelijkheid geworden" kunt u niet zwaar genoeg tillen! 't Is niet zo iets als: nou ja, fictieve werkelijkheid weet-je-wel, wereld-in-woorden en zo ... Nee: werkelijkheid! Gewoon, de enige werkelijkheid die

er is. Alles om ons heen is chaos. Alleen datgene wat wij zin geven, is werkelijkheid. Zien is zingeving aan het zichtbare. Taal is zingeving aan de werkelijkheid. Foucault beweerde eens: 'Ik zeg de dingen niet omdat ik ze denk, ik denk ze omdat ik ze zeg.'

Pas als het in mij gestructureerd is, is het werkelijkheid geworden.

Gerrit Kouwenaar speelt een beetje met dat gebalanceer op de grens tussen werkelijkheid en taal:

gebelgd en beperkt omdat soms de stoel
die ik opschrijf zo wáár is
dat ik nergens op zit ...

Doorhalen wat niet verlangd wordt: voor de één is taal een (vergeefse) poging om de werkelijkheid zo adequaat mogelijk gestalte te geven, voor de ander is de chaos pas werkelijkheid als het taal geworden is.

II Wat is taal?

We produceren klanken, rangschikken die tot woorden, leggen verbanden tussen woord en ding en zetten die woorden zodanig bijeen in kleinere en grotere eenheden (overal zijn moeilijke woorden voor, maar waarom zouden we?) dat overkomt wat we bedoelen. Dit alles verloopt dan volgens een gegeven automatisme. Van taalautomatisme spreken we als de mens de taal 'vanzelfsprekend' hanteert.

Die automatismen zijn niet het gevolg van een blind mechanisme. Het kind moet ze verwerven. Hoe doet het dat?

U kent misschien het begrip 'waarnemingsveld'. Al het waargenomene verschijnt binnen een veld. Men kent dus een zien-veld, een hoor-veld, een voel-veld, etc. Maar echt waarnemen doe je pas als in dat veld een soort kern naar voren komt. Een bekende gestalte in een menigte. Een vertrouwde stem in geroezemoes. We gaan de waarneming structureren. De wereld is geen waarnemingsveld dat pasklaar voor ons ligt. Ieder structureert op zijn eigen manier zijn eigen waarnemingsveld.

We weten niet precies hoe 't met die structurering bij jonge kinderen gesteld is. Vast staat in ieder geval wel dat bij hen de waarnemingsvelden a.h.w. over elkaar heen liggen. Een klein kind scheidt het zien niet van het voelen en het proeven. Het kijkt en luistert tegelijk. Als je praat, praat het a.h.w. innerlijk mee en bootst de klanken na. En zo gaat dan dat automatisme functioneren. We krijgen langzamerhand de eindeloze herhaling van klanken en woordjes en woordgroepen. We krijgen het eindeloze vragen naar de namen van de dingen. De waarnemingsvelden schijnen zich te scheiden: je kan ook iets bekijken zonder dat je het in je mond stopt. En dan, op een ogenblik, kunnen we zeggen dat het kind de taal beheerst.

Zodra het kind in de gaten krijgt dat er bepaalde automatismen zijn, krijgt het er ook plezier in zich aan die automatismen te onttrekken. Het gaat woorden maken die niet bestaan, het gaat goochelen met woordgroepen, het gaat

taal-associëren, alles door elkaar.

Eén ding doet het niet: het gaat geen strikte scheiding aanbrengen tussen praten en bewegen, tussen taal en spel, tussen luisteren en krijgen. Een kind kan dansend iets vertellen, zit pratend te tekenen, kijkt je de woorden uit je mond. En als ze dan naar school gaan is dat allemaal afgelopen. Dan is er een luister-uur en een beweeg-uur en een kijk-uur en een praat-uur.

Maar de school is een hoofdstuk apart.

III Expressie en creativiteit

Evenals over 'taal' is over 'expressie en creativiteit' al zoveel geschreven, dat je je gaat afvragen: moet ik nou nog ... etc. Het zijn dan ook gigantische onderwerpen, eigenlijk veel te groot voor mij en m'n ouwe Moer.

Maar vooruit.

Wat is expressie zo'n beetje? We hebben al gesproken over zien als zingeving van het zichtbare. Men zou kunnen zeggen dat alle uitingen van de mens, waarin hij de chaos om zich heen structureert, menselijke expressie genoemd kunnen worden. Expressie is zingeving in zien, spreken en horen, ruiken en tasten, bewegen en spelen, schrijven en lezen. Expressie is zingeving in wetenschap en geloof.

Een dier kan maar op één, voorspelbare, manier op een bepaalde prikkel reageren. Een computer, hoe knap ook gemaakt, moeten we zelf voeden. Maar de mens reageert authentiek. Anders dan ieder ander. Sommige reacties heeft hij onder controle, andere niet: er zijn ook onbewuste vormen van expressie.

Wat is creativiteit zo'n beetje? Er zijn meer dan honderd definities bestudeerd, er zijn (vooral door Amerikanen) schema's gemaakt, er is gesorteerd: hoe komt een mens tot creatieve prestaties, hoe verloopt het creatieve proces nu eigenlijk, van welke kwaliteit is het creatief-zijn en het creatieve produkt?

Eén ding staat om te beginnen vast: er is geen principieel verschil tussen de creativiteit van de kunstenaar of de geleerde en onze creativiteit van alle dag als we taal gebruiken of fluiten of proberen om telkens precies twintig (zwembad-)passen te doen tussen twee lantaarnpalen.

Goed, zegt u, maar wat versta je nou onder creativiteit?

In Meermoer 2 (erg goed, vind ik) staat op pag. 20 en 26 ongeveer 'kreativiteit is: onsamenhangende elementen tot een zinnig geheel bijeenvoegen'.

Dat lijkt me juist. Het is wat wel genoemd wordt de 'inventieve creativiteit': het ontdekken van nieuwe en ongewone verbanden tussen voordien gescheiden zaken. Maar het lijkt me niet het enige antwoord. Kreativiteit kan op een veel lager niveau liggen: voor jezelf een liedje neuriën of een 'tekening' maken als je aan het telefoneren bent. Sommigen noemen dit geen creatieve bezigheden, maar gewoon 'expressie'. Kreativiteit kan ook op een veel hoger niveau liggen. Men spreekt dan wel van 'emergente creativiteit', d.i. de plotseling opduikende creativiteit op een zeer fundamenteel en abstrakt niveau. Daaromheen kan een nieuwe school ontstaan (Einstein, Freud en héél misschien Guus de Bakker).

Ik wil maar zeggen: het valt niet mee om nu precies te zeggen wat je onder creativiteit verstaat. Ikzelf vind veel baat bij deze: creativiteit is een nieuw en bevredigend antwoord geven op een probleem. Daarvoor moet je:

1. iets als probleem kunnen herkennen;
2. een aantal ideeën kunnen produceren om het probleem op te lossen;
3. een beetje flexibel zijn: je moet van strategie kunnen veranderen om een oplossing te komen en het vermogen hebben een nieuwe uitleg te geven aan een bestaande oplossing;
4. de oplossing op z'n juistheid kunnen toetsen.

Burgerrecht hebben al verkregen de termen divergent (ik stel voor 'verruimend') denken en convergent (ik stel voor 'toegespitst') denken. Je hebt ze allebei nodig om tot een creatie te komen (uiensnijder uit Meermoer 2).

Is creativiteit te ontwikkelen? Ja. Er is nog erg weinig onderzocht. Maar vast staat al wel dat creativiteit geen 'goddelijke eigenschap' is, maar een sociale vaardigheid die (hoewel gebonden aan persoonlijke grenzen) aangekweekt kan worden. Maar daarvoor moeten we nu echt naar de school.

IV School

In een T.V.-gesprek werd aan Erich Fromm de vraag gesteld wat naar zijn oordeel het grootste probleem is waarmee de mens op dit ogenblik wordt geconfronteerd. Hij antwoordde: 'Het grootste probleem is, dat de mens zijn menselijkheid verliest. Hij is een ding geworden en leeft om te consumeren. Onze maatschappij is er niet meer voor de mens, maar de mens wordt verondersteld zich aan te passen aan de eisen van een bepaald type industrieel systeem'. 'De mens kan alleen bevrijd worden van die dwang, door een maatschappij op te bouwen die zich aanpast aan de behoeften van de mens. Een maatschappij waarin de mens creatief kan zijn, spontaan, levend en waarin niet iedere impuls tot solidariteit, tot menselijk medeleven en menselijke liefde gedood wordt door de noodzaak om te wedijveren in een systeem waarin alles draait om grotere consumptie en meer macht.'

Ik ben het met Fromm eens. Ik vind dan ook dat je op school moet leren, dat de maatschappij waarin je leeft, niet per definitie de juiste is. Ik vind dat je op school moet leren, hoe groot de tegenstellingen zijn tussen rijk en arm, tussen kanshebbers en kanslozen. Ik vind dat je op school een visie moet krijgen op alles wat er aan de samenleving schort en welke oplossingen er mogelijk zijn.

Maar tegelijk wil ik, dat de school mensen aflevert die de nieuwe maatschappij kunnen gaan bevolken. Mensen die de problemen herkennen, die er een beetje flexibel tegenaan kunnen gaan, zichzelf een beetje kritisch kunnen toetsen, in staat zijn tot een redelijke communicatie. Kortom: de school moet creatieve mensen afleveren, anders komt die nieuwe maatschappij er nooit.

De grap is (ik laat dus een soort fragmentatiebom ontploffen) dat degenen die de creatieve mensen moeten opleiden, dat ook weer op een creatieve manier

moeten aanpakken. Je kunt natuurlijk wel zeggen: nou, jongen, de wereld zit zo rot in elkaar, wees jij maar een beetje creatief, dat doe je zo en zo ... maar daar schiet je weinig nee op.

We zullen dus middelen moeten vinden om het creatieve denken en werken te stimuleren. Creatief schrijven en spelen maken al heel wat los, dat is nu wel gebleken (nogmaals: Meermoer 2). Maar de mens is een eenheid. We hebben gezien dat bij het kind de taal niet is te scheiden van de beweging en van de vorm. Ik meen dat dit elementair is. Voor mij is taal wel de belangrijkste en subtielste uitingsvorm van de mens, maar spel, beweging, klank en kleur zijn dan toch complementen.

Afgezien van de noodzaak tot wat al jaren heet 'het aanleren van elementaire vaardigheden' (lezen, schrijven, wat rekenen), geloof ik niet meer in de gangbare leersituatie. Ik geloof in de spelvorm (welke dan ook: creatief spel, simulatiespel, rollenspel, sociodrama, psychodrama), in de projektvorm (samen werken aan datgene waaraan je, tijdelijk, graag wil werken), in het groepsgebeuren (non-verbaal, hersenhoos, discussie, maar ook samen bewegen en geluid maken en stil zijn) en tenslotte in het lezen en laten lezen (maar dat is het handeltje van de buurvrouw op no. 3).

Mijn stellige overtuiging is:

De groepering van leerlingen moet niet in de eerste plaats geschieden op grond van leeftijd, intelligentie of sociaal milieu, maar op grond van de kans die er bestaat, dat de groep als groep optimaal creatief kan zijn en in de groep elk groepslid.

Straks in Noordwijkerhout wil ik graag over bovenstaande be-taal-ingsbalans (dat is 'afwegen in taal') met u praten. Maar wie weet talen we er dan niet meer naar!

De meeste ideeën zijn van:

1. A.J.J. de Witte: Moedertaalautomatismen, 's-Hertogenbosch 1960;
2. R.C. Kwam: Mens en Expressie, Utrecht 1968;
3. Frank van Kreuningen: Raaklijnen van creativiteitsontwikkeling en kunstzinnige vorming, N.S.K.V. Amersfoort 1970;
4. enkele artikelen van R.A. Gerstel in De Volkskrant.